

Vincze Hanna Orsolya

A kora újkori magyar fordítások tétje

A magyar nyelvű fordítások különös jelentőséggel bírnak a kora újkori Magyarországon. A 17. század elejére a magyar nyelv a kultúra legitim nyelvává válik az országban. Noha a hivatalos eljárások és a természettudomány nyelve továbbra is többnyire a latin, a magyar egyre inkább az írott kultúra nyelvává válik. Az anyanyelvűség programja elsősorban a reformáció és a katolikus reform céljait volt hivatott szolgálni: mindkét oldal nagy hangsúlyt fektetett a vallásos témájú anyanyelvű művek nyomtatására. A program azonban hamar kiterjedt más jellegű munkákra is: a 17. században már egyre több történelmi mű, grammatika, retorika, államelméleti traktátus, jogi, orvosi könyv születik magyar nyelven. A bibliafordító Sylvester János „a magyar népet” tartja a magyar nyelvű művek célközönségének.¹ Az ajánlásokban megszólított „magyar nép” pedig egyre inkább magába foglalja a köznépet is.²

A magyar nyelv használatára vonatkozó reflexiókban az anyanyelv státusának emelése a nemzet felemelkedésével kapcsolódik össze. A *Magyar Enciklopédia* sokat idézett előszava a haza „síránkozásra méltó állapotjának” okát is az anyanyelven művelt tudományokban való elmaradottságban látja:

„De mi szükség annak bizonyítása végett szót szaporítani, ami magamagát meg bizonyítja? Nemdenem, ha ez említett nemzeteknek számos tudósaira tekintünk, orcánk pirulásával meg kell vallanunk, hogy vélek fel nem tehetünk? – Aminek ugyan, (ha meg nem csálnak engem az érzékenységim) egvedül ez az oka, hogy jeles könyvekben bővölködnek, melyekben a magok nyelvöken mindenféle tudományok megírattak.”³

A magyar nemzet fogalmának az anyanyelvű művelődéssel való összekapcsolása, és implicite a nemzeti kultúrának magyar nyelvű kultúraként való meghatározása gyakori jelenség a korszak magyar nyelvű irodalmában. Ezt igazolandó hosszasan idézhetnénk a nemzet kulturális felemelését a magyar nyelvű művelődéssel megvalósítani kívánó előljáró beszédeket és ajánlásokat.⁴

Az ekként elgondolt nemzeti kultúra egyik alapvető sajátossága, hogy jelentős részben eredetileg külföldön, más nyelven született művekből merít. A 16–17. századi magyar nyelvű szövegek többnyire idegen nyelvű eredetiekre

¹ Sylvester 1541: „A magyar népnek, ki ezt olvassa.”

² Sylvester János nemzetfogalmához, illetve a magyar nemzet alsó társadalmi határaihoz a 16. század végén lásd: Péter 1995.

³ Apáczai 1655, lásd még Tarnóc 1979: 659.

⁴ Vö. Bartók 1998: „A nemzet felemelkedéséért” című fejezet.

visszavezethető fordítások, adaptációk, kompilációk. Az eredetiség kérdése nem tartozott a korszak alkotói vagy befogadói normáit meghatározó szempontok közé. Ellenkezőleg, a vallási küzdelmek korában, az eredetiség vagy innováció súlyos következményekkel járó vád lehetett, amelyet szerzőink tudós, nagytekintélyű elődökre való sűrű hivatkozásokkal igyekeztek kivédeni. A korabeli magyar nyelvű szövegek szerzői gyakran hangoztatták, hogy a magyar nemzet művelődéséhez, felemelkedéséhez kívánnak hozzájárulni magyar nyelvű szövegeikkel, de az eredetiséget elhárították.

A magyar nyelvű írásbeliség, a tudományok magyar nyelven való művelése és a nemzet, illetve az ország állapota között többszörös összefüggést tételeztek. Amikor a nyelvek különbözőségéből adódó fordítástechnikai nehézségeket hangsúlyozták, leggyakrabban a magyar nyelvnek a tudományokban való elmaradottságból fakadó kiműveletlen, „legendő szók nélkül szűkölködő mivolta”⁵ miatt panaszkodtak. A nyelveket ugyanakkor nemcsak szókincsük bőségének, szakterminológiájuk kidolgozottságának fokozatai szerint különböztették meg. Úgy vélték, a nyelveknek megvan a saját természetük, s ebből adódik a magyaros fogalmazás és a tartalmi hűség közötti választás kényszere vagy a középút megtalálásának szükségessége.⁶ A nyelvek természete ugyanakkor összefügg a különböző népek természetével, ezért a szólás módjának a népek természetét kell követnie, ahogyan azt Altsed Magyarországon is jól ismert *Enciklopédiájában* a prédikációkról állítja. Szerinte a különböző nyelvű prédikációk nem annyira a tárgy és módszer, mint a szóhasználat, a *nép és nyelv géniusza* tekintetében különböznek.⁷

A kora modern magyar nyelvű szövegek eredetiségének hiánya több diszciplínán belül is ahhoz vezetett, hogy bár elismerik jelentőségüket a magyar nyelv kiművelése, esetleg a különböző szakterminológiák kialakítása szempontjából, mégis kevésbé tanulmányozzák őket. Különösképpen ez a helyzet a politikai eszmétörténet esetében: noha a 17. században több fontos államelméleti traktátus is megjelenik magyarul, Magyarország történetének tízkötetes szintézise egyenesen a politikai gondolkodás hiányáról beszél a korban.⁸

A korabeli, magyar nyelven nyomtatott szövegeket azonban éppen fordítás mivoltuk teheti érdekessé az eszmétörténész számára, ha feladjuk a nagy eredeti gondolatok és gondolkodók keresését, és ehelyett a különböző eszmék és nyelvhasználati módok elterjedésére figyelünk, arra, hogyan adaptálódnak ezek az új nyelvi és kulturális kontextusokba. Ezáltal az új kontextusok artikulációs feltételeire és lehetőségeire kérdezhetünk rá, lévén a fordítások nem pusztán önazonos eszmék vagy tényállások más szavakkal történő újrafogalmazásai, hanem artikulációs és konceptualizációs kísérletek is, amelyeknek nyelvhez kötöttségét és

⁵ Apáczai 1655.

⁶ A vonatkozó nézetek összefoglalásához lásd Bartók 1993: 458–460.

⁷ „Conciones in aliis atque aliis linguis habent aliquid singulare. Non quidem quantum ad res et methodum, sed quantum ad verba, et *genium lingue atque populi.*” Idézi Kecskeméti 1995: 575–576. [Kiemelés – V.H.O.]

⁸ Lásd Makkai László vonatkozó fejezetét In: Pach 1985: 1529 skk.

az ebből adódó nehézségeket a korabeli fordítók erőteljesen érzékelték. Apáczai például enciklopédiájának már idézett előszavában arról ír, hogy egy időre fel is adta vállalkozását a magyar nyelvű terminológiák hiánya miatt:

„Annak okáért nekidühödtem az írogatásnak és meg akarván kísértetni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdettem, de mivelhogy engem e nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy mezítelensége már a kezdetben elijesztett, félbeszakasztotam a munkámat egy ideig, míg Gázának könyvére nem akadtam, aki mindazt a könyvet, melyet Aristoteles a sokféle állatokról írt, mindazt, amelyben Theophrastus a sokféle fáknak nemeit foglalta, deák nyelvre fordította, kinek előbeszédében ezeket olvastam: »Hozzáadom a dolgokhoz illendő neveknek feltalálását, amely gyakorta szükséges a fordításban és mástól ki nem telik, csak bölcs embertől, aki a dolgok természetit jól értvén, oly neveket tud kigondolni, amelyek ugyan újak, de a tudósok ítéleti szerént nem alábbvalók a régieknél. – Mert elejentén úgy neveztetek el a dolgok az emberektől, amint nekik tetszett és szinte oly szabadságok vagyon most is, hogy aminek még neve sincs, annak nevet adhassanak.«”⁹

Ha az eredetiség elvárását feladva, az átvételek, eszme-cserék, artikulációs keretek és lehetőségek vizsgálatát tűzzük ki célul, a 16–17. századi magyar fordítások – és így általában a korabeli magyar nyelvű nyomtatott szövegek – egyik lehetséges értelmezési keretként a kultúraközi kommunikáció elméleti kínálgák magukat. A fordítások tanulmányozása egyre inkább az ismeretek kultúraközi kommunikálhatóságára és a kultúrák átkódolhatóságára rákérdező ismeretelméleti vizsgálódások formáját ölti: „a szavakkal végzett egyszerű művelet helyett a fordítás a kulturális anyagok átkódolásának nyelvközi műveleteként, komplex kommunikációs aktusként tűnik fel.”¹⁰ Ebből a perspektívából a magyar nyelvű fordítások is a kultúraközi kommunikáció aktusai, amelyeknek vizsgálata segíthet megérteni ezeket a „komplex kommunikációs aktusokat.”

A „kultúra” az emberek közötti különbségek jelölőjévé vált az elmúlt két évszázadban. Ebben a kontextusban válhatott a „fordítás” például az antropológiai vizsgálódások kulcsmetaforájává: az antropológusok a maguk munkáját gyakran írják le fordításként. A fordítás az európai kultúrában egyszerre jelenik meg szükségszerűként és lehetetlenként – ez utóbbit fejezi ki a traduttore-traditore (fordító-ferdítő) szójáték. A fordítás szükségszerűségére vonatkozó nézeteket

⁹ Apáczai 1655.

¹⁰ “In the past two decades, the study of translation in history has been transformed. Where it was once a metaphor for new strategies of intellectual history it is now an object of sophisticated epistemological inquiry. Under the tutelage of linguistic and literary theory, moreover, we now understand translation in a manner quite differently from two decades ago. Translation is no longer a simple transfer of words or texts from one language to another, on the model of the bilingual dictionary, or the bridging of language differences between people. Rather than a straightforward operation performed on words, translation has become a translingual act of transcoding cultural material – a complex act of communication.” (Howland 2003: 45.)

Wolf Lepenies összegezte a következőképpen: „a fordítások mindig is magas presztízsnak örvendtek az európai kultúrában, mint kultúrák identitását biztosító eszközök. Noha a német kultúra ismerete nem lenne teljes a német Shakespeare-fordítások ismerete nélkül, vagy a franciáé a Faust-fordításoké nélkül, ez az európai fordításkultúra nemcsak összeköti a különböző nemzeti kultúrákat, hanem különbözőségeik kidomborítására is szolgál.”¹¹ Ez az a kontextus, amelyben a kultúraközi viszonyok tanulmányozása oly fontos szerephez jut, és amelyben a fordítások vizsgálata is fontossá válik.

A kultúraközi kommunikáció perspektívájából vizsgálva a fordítás nem pusztán egymással felcserélhető szavak behelyettesítését jelenti: a szóhasználat különbségeinek fogalmi különbségek felelnek meg, a *verba* különbözőségei a *res* különbözőségei is. Még ha a fordító meg is kísérli hüen visszaadni az eredetit – ami nem feltétlenül és nem mindig igaz a 16–17. századi fordítási gyakorlatra – az új nyelvi, történelmi, kulturális kontextusok, az új szövegkörnyezetek szükségképpen új jelentéseket írnak bele a szövegbe. A fordítás egy olyan nyelv megteremtésére tett kísérlet, amely képes újraartikulálni a fordítottat. Ezért nem gondolható el pusztán behelyettesítő aktusok sorozataként, „mert így éppen azt a tagoló műveletet ásnánk alá, amely a világ pontos megértésének az alapja; összetéveszteni a fordítást a leírással; pedig a világra nem feltétlenül egy potenciálisan egynyelvű közegként kell tekintenünk.”¹²

A kultúraközi kommunikáció és a fordítás természetére vonatkozó, ilyen jellegű megfontolásoknak a kora modern fordítási gyakorlatra való alkalmazását nehezíti azonban, hogy egy olyan nézőpontból fogalmazódnak meg, amely nem volt a kor sajátja: a tapasztalatoknak és világértelmezéseknek a kulturális különbségekből adódó különbözőségei, vagy a jelentés kontextuális meghatározottsága nem foglalkoztatta fordítóinkat, akik amúgy is gyakran egy egyetemes *res publica litteraria* tagjainak tekintették magukat. Egy ilyen értelmezési keretben egy mai kommunikáció-fogalmat vetítenénk rá egy jóval korábbi korpuszra. És természetesen megtalálnánk, amit keresünk, hiszen számos olyan példa hozható fel a kora újkori magyar fordításokból is, amikor a különböző fogalmaknak más szavakkal való visszaadása alapvetően változtatja meg az érvek életét, amikor a fordítás az új nyelvi, társadalmi, politikai kontextushoz alkalmazkodik, vagy azokban új értelmet nyer. Hogy csak egyetlen példát idézzünk, Szepi Korotz György 1612-es *Basilikon Doron* fordítása az I. Jakab által használt „good king” (jó király), illetve „to rule well” (jól kormányozni) kifejezésekben a „jó” fogalmát a fejedelem elvárt attribútumainak egész sorával adja vissza: „igaz és hű”, „jámbor és szent életű”, „tisztében híven eljáró”, „tisztinek teljességgel megfelelő”, „józan, emberseges, tisztességes, jó erkölcsű”.¹³ Szepsi szövegének az eredetivel való összevetése,

¹¹ Lepenies 2004: 30.

¹² “To think in substitutional terms is to undermine the very process of delineation on which any precise understanding of the world is based; it is to confuse translation with description; and the world is not best seen as some potential monoglot.” (Condren 1985: 21.)

¹³ Szepi Korotz 1612.

az ilyen eltérések értelmezése olyan általános eszmetörténeti problémákat segíthet megvilágítani, mint Szepsi Korotz királytükrének, és a 17. századi magyar államelméleti irodalom többségének állítólagos abszolutizmusa, amely a magyar szakirodalomban általánosan elterjedt megállapítás.¹⁴ Amint a fenti utalásokból is jól látható, Szepsi szövege egyértelműen az uralkodó kötelességeire, és a fejedelmi hatalom gyakorlásának törvényes korlátaira helyezi a hangsúlyt, tehát semmiképpen nem nevezhető abszolutistának.

Ez az elemzési irány azonban nem ad választ arra a kérdésre, mi volt a fordítás tétje, jelentősége a korabeli kommunikációs helyzetekben az abban résztvevők számára. Ez az a kérdés, amelyre jelen tanulmány keresi a választ, és amelyet megválaszolva választ kaphatunk arra a további kérdésre is, hogy mennyiben írható le kultúraközi kommunikációként a korabeli fordítási gyakorlat, milyen különbségeket hidaltak át vagy rögzítettek a fordítások. A továbbiakban a korabeli fordítók és kommentátoraik reflexióit vesszük szemügyre, ezekre alapozva próbáljuk megérteni a fordítások korabeli tétjét és jelentőségét, valamint a tudás, az ismeretek közvetíthetőségéről vagy kontextuális meghatározottságáról alkotott nézeteket. Ez a megközelítés segíthet a kultúraközi kommunikáció történeti jelenségként való megértésében is.

Ha azt próbáljuk megérteni, milyen jelentőséggel bírt a fordítás aktusa a fordítók számára, és így próbáljuk megérteni azokat a beszédhelyzeteket is, amelyekben szövegeikkel részt vettek, vagy, Quentin Skinner szóhasználatával élve, ha azt próbáljuk megérteni, mit jelentettek számukra az általuk létrehozott jelentések,¹⁵ el kell távolodnunk a kultúraközi kommunikációról vallott mai nézetektől. Különösen igaz ez a kultúrának különbségként, különböző világtértelezéseknél és végső soron különböző világoknak a nyelv segítségével létrehozott kereteként való elgondolásaira, hiszen ez a nézőpont a kultúrát meghatározott keretekben élő zárt közösségekhez (végső soron a modern nemzethez és nemzetállamhoz) rendeli. Ez az eltávolodás nemcsak abban segíthet bennünket, hogy a korabeli szövegeket azokban a kontextusokban értsük meg, amelyben működtek, amelyekben beszédaktusokat hajtottak végre. A fordítás és kommunikáció nem-modern értelmezéseinek és funkcióinak, a beszédhelyzetek szereplői pozícióinak, helyzetértelmezésének és céljainak megértése rálátást nyújthat saját kulturális gyakorlatainkra is, különösen a kultúrának különbségként és a különbségek létrehozójaként való elgondolását ért újabb kritikák fényében.¹⁶

¹⁴ Ezt teszi az akadémiai irodalomtörténet (Klanczay 1964: 42), Tarnóc Márton válogatása (Tarnóc 1979, lásd a „Fejedelmi tükrök. A fejedelmi abszolutizmus teoretikusai” részt), újabban pedig Schlett István, aki szintén a „nemzeti abszolutizmus teoretikusai” tárgyalja a királytükröket (Schlett 1996: 160), vagy Hargittay Emil (Hargittay 2001: 8, 51).

¹⁵ Skinner 1978: xi-xiii.

¹⁶ Hannerz 2004.

NÉZETEK A FORDÍTÁSRÓL A 17. SZÁZADBAN

A fordításra vonatkozó korabeli reflexiókat olvasva sok olyan, a mai megfontolásainknak ellentmondó megjegyzést találunk, mint például: „a nyelvnek különbsége a dolgot különbbé nem teszi.”¹⁷ Jelen tanulmány nem aszerint olvassa e megállapításokat, hogy mai belátásaink szerint helytállóak-e vagy sem, hanem megpróbálja megérteni a szövegek szerzői és fordítói vagy a fordítók és célközönségük közötti kommunikációként felfogott fordítás aktusának jelentőségét és következményeit. Mint látni fogjuk, ezek a megállapítások, illetve a szövegek, amelyekre vonatkoznak, más beszédaktusokat is végrehajtottak, mint egy feltételezett eredeti jelentés (állítólag) pontos visszaadása. A fordítói reflexiók nemcsak pretextuális elemekként kívántak a befogadásra hatni, és nemcsak azt mutatják meg, milyen nézeteket vallottak a korban az ismeretek átadhatóságáról, hanem meghatározták a szövegek és eszmék cseréjében résztvevők beszédpozícióit, valamint azokat a szerepeket, amelyeket ezek a cselekvők – az eredeti szövegek szerzői, azok fordítói, a mecénások és a célközönség – elfoglaltak és betöltöttek.

Térjünk ki azonban előbb néhány szóban a korabeli fordítási gyakorlatra. A 17. századra a fordítás tiszteletreméltó vállalkozássá válik, egyes szerzők pedig egyenesen egyenrangúnak tekintik az eredeti művek megírásával.¹⁸ A filológiai pontosságra való törekvés jegyében a szerzők és fordítók neveit pontosan megadják, és gyakran állítják, hogy az eredetihez való hűségre törekednek. Abban a kérdésben, hogy a fordításnak szó szerintinek kell-e lennie (amit különösen a Biblia-fordítások esetében tartottak fontosnak), vagy az eredeti jelentéseket a magyar nyelv sajátosságait figyelembe véve kell-e visszaadnia, a vélemények eltértek ugyan, de általánosan osztották azt a nézetet, hogy a fordításnak híven kell visszaadnia az eredeti tartalmat.¹⁹ A fordítás éppen az értelem és a jó stílus nyelvi sajátosságok szerint való visszaadásának művészeteként vált tiszteletreméltó vállalkozássá.²⁰ A hűségre való törekvés során fordítóink természetesen számos nyelvi nehézségbe ütköztek, innen erednek a magyar nyelvnek a többi nyelvtől való különbözőségére vonatkozó reflexiók is, és a nyelv szegénységére, a szakszókincs hiányára vonatkozó megjegyzések. Ezek tulajdonképpen nemzetközileg elterjedt toposzok, hiszen az Erzsébet-kori angol fordítók, Shakespeare kortársai is az angol nyelv szegényes voltára hivatkoztak.²¹

A 17. század talán legismertebb fordítás- és recepcióelméleti tanulságokat hordozó kommentárja Rimay Jánosnak a Prágai András Guevara-fordításáról I. Rákóczi Györgyhez írott levele. A *Fejedelmeknek serkentő órája* először spanyolul jelent meg 1528-ban, majd hamarosan számos további kiadás és francia,

¹⁷ Nánási István, transl., *Szű titka*, Kvár, 1670. Idézi Bartók 1998.

¹⁸ Vö. Bartók 1998: 286.

¹⁹ Vö. Bartók 1998: 290–292.

²⁰ Lukácsy 1990: 3.

²¹ Ebel 1969.

angol, olasz, holland, német fordítás követte.²² Guevara műve katolikus és protestáns körökben egyaránt nagy népszerűségnek örvendett, nem utolsósorban azért, mert a királytükör inkább moralizáló történetek gyűjteménye volt, mintsem politikai traktátus. A magyar fordítás az 1601-es latin kiadást követte, és két lépésben készült el. Előbb Draskovich János horvát származású, katolikus főúr lefordította és 1610-ben megjelentette a mű második, a családi étellel kapcsolatos részét, majd a magyar protestáns prédikátor, Prágai András magyarra fordította az első és harmadik könyvet, és kiadásába beillesztette Draskovich szövegét is.²³

A magyar szöveg származástörténete jól példázza, milyen különböző kulturális és vallási kontextusokban volt képes népszerűsége szert tenni egy mű, és mennyire különböző vallási, társadalmi és nyelvi háttérrel rendelkező személyek járulhattak hozzá egy magyar fordítás megszületéséhez, a magyar nyelvű, „nemzeti” kultúra megteremtéséhez. A *Fejedelmeknek serkentő órája* hibrid természetét nemcsak az adja, hogy az eredeti és a magyar szöveg között egy harmadik közvetít, hanem fordítóinak eltérő társadalmi és vallási háttere is. Ezt a hibriditást az tette lehetővé, hogy az alapszöveg, mint már említettük, különböző kontextusokban egyaránt jól befogadható moralizáló történetekből áll.²⁴ Annál érdekesebb megvizsgálunk, hogyan látták a korban a szóban forgó szöveg szerepét az anyanyelvű, magyar nyomtatott kultúra megteremtését célzó program megvalósításában.

Rimay János a Draskovich által kihagyott részek lefordítását és a teljes magyar szöveg kinyomtatását támogató I. Rákóczi György fejedelemhez intézett levelében kommentálja a magyar fordítást. Elöljáróban leszögezi, hogy a magyar fordítás megjelenése időszzerű volt az olasz, francia és spanyol kiadások megjelenése után. Ezután kifejti a magyaros fogalmazást előnyben részesítő saját fordítói elveit. Majd a fordítások szükségessége mellett érvelve, idézi Lipsius megjegyzését, miszerint a tudós emberek ékességei hazájuknak, ám egyetlen ország sem rendelkezik minden tudománnyal. Mindezzel azt sugallja, hogy nemcsak az eredeti mű szerzője, de a fordító is hazája dicsőségére válik. Az ország felemelkedését még jobban szolgálná azonban – teszi hozzá –, ha a különböző tisztségviselők is megfelelnének a királytükör által felmutatott elvárásoknak:

„Nincsen oly boldog, szerencsés ország, aki minden szerencsés, tudós elméket magába rekesszen vagy rekkentsen, vagyon minden országnak és tartománynak oly tündöklő drágakövecskéje, aki villogó fénylésével tündököltesse s ragyakoztassa is honjabeli tudományát, s országát magával. Így az ő részéről ebbéli hivataljának eleget téve Prágay András uram, kívántatnék, hogy azok is felelhetnének hivataljoknak meg e szép óra hangjához való életek egyengetésével, akik szemek tekintetit s fülöknek hallomását éregetik, s ébredgetheti csengése és pöcsöge.”²⁵

²² Zombori 1988: 165.

²³ Draskovich 1610; Prágai 1628.

²⁴ A különböző vallási kontextusok közötti átjárhatóságot biztosító moralizáló szövegekről lásd Zemon Davis 1997.

²⁵ Rimay [1629] 1979: 517.

Rimay levele három, a korban általánosan elterjedt elképzelésre tesz utalást: a közös tudásnak a világban való szétszórtságára, az egymással versengő nemzetek toposzára, és arra az elvárásra, hogy a politikai és morális traktátusok olvasóközönsége mindennapi életét és tevékenységeit az előttük fekvő szöveghez igazítsa.

Az az elképzelés, hogy az ember számára elérhető ismeretek az egész világon szétszórva találhatók meg, akárcsak a bölcs emberek, akik ezekkel rendelkeznek, korábban a klasszikus örökségre vonatkozott, amit nemzetközileg (pontosabban nemzetfölöttiként) gondoltak el, olyanként, ami bárki számára hozzáférhető, aki rendelkezik az ehhez szükséges kompetenciákkal. Ezt az örökséget gyakran írták le az egész világon szétszórtnak, de mégis közös tudásként, amelyet különböző helyekről kell összegyűjteni:

„Azmiképpen az méh [...] nem csak az ő urának kertiben szedi az hasznót, hanem még szintén idegen határokon is megyen és édességgel megterhelt lábakkal tér meg, csakhogy az ő gondviselőjének kedveskedhessen: így nagy sokan az régi görög bölcs filozófusok közül nem elégségesnek ítélik lenni, hogy mindenkor Athenasban lakjanak, és csak az ott keresett tudományokkal hazájoknak az miben kívántatik, szolgáljanak, hanem nagy messze idegen földekre: Szicíliaba, Itáliába, Galliába és egyéb helyekre látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak. Az latinusok viszontag Káldaeába, Egyiptomba, Sziriába, Görögországba elmenni nem restelltek. Püthagorasz [...] még ifjú korában Egyiptomba ment az papokkal való ismeretségnek okáért, kik őtet a zsidó vallásban oktatták és a sacramentumok által közikben számlálnák. Onnan az asztrológia kedvéért Perzsiába, az törvényekért és az nemes republikáknak látásáért Kréta és Lacedemonba.”²⁶

A fentebbi idézet ugyan az utazási irodalomból származik, de a mézét különböző forrásokból összeszedető méhecske a fordításra vonatkozó leírásokban is előfordul:

„Lesznek olyanok is, kik azt mondják: Együnnen is, másunnan is szedegettetet munka, fordítás, nem a maga munkája. Felelet: [...] A méh az ő mézét sok virágokról szedi, s mégis jó. A póknak háló szövése az ő gyomrából vagyon, de nem leszen azzal jobb a méhnek gyűjteményénél, mely mind a másérol vagyon. A nagy jó épületek nem jök-é, hogy a kő benne másunnan, a fa másunnan másunnan vagyon a vas is.”²⁷

Vagy:

„Én itt nem az én sajátomat mutogatom, hanem én mint egy méhecske amaz tudós és bölcs embereknek az ő szép és virágos írásokról szedegettetet édességet nyújtok.”²⁸

²⁶ Szepesi Csombor 1620: 2.

²⁷ Nánási, idézi Bartók 1998: 305.

²⁸ Derecskei 1603: „Előljáró beszéd.”

Az elképzelés, hogy egyetlen ország sem birtokolhat minden bölcsességet, valamint hogy a bölcs emberek, akár csak a bölcsesség maga, az egész világon szét van szórva, és fordítások által hozzáférhetővé tehető, a tudásnak egy nem nemzet- vagy kultúra-specifikus elgondolását feltételezi.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mennyiben írhatók le kultúraközi kommunikációs aktusokként a más országokban, más nyelveken megfogalmazott szövegekben fellelhető tudás hű visszaadásaként felfogott fordítások abban a korban, amikor az országok, nyelvek és kultúrák határai távolról sem estek egybe? A kultúraközi kommunikációval foglalkozó tanulmányokat újabban éppen azért érik kritikák, mert hajlamosak a kultúrákat nemzetállamokhoz rendelni.²⁹ Az is megfogalmazódott ezekben a kritikákban, hogy a különböző terek, kultúrák és csoportok egymás mellé rendelése modernkori fejlemény, ami a nemzetállam kulturális és eszmei megalapozását szolgálja. Ahogyan Niedermüller Péter fogalmaz: „itt a modernitás egyik alapvető jelentőségű fikciójáról van szó, arról a politikai és társadalmi gyakorlatról, amely az individuumokat konkrét helyekhez, valamint azokon a helyeken található »kultúrákhoz« kapcsolja, s ily módon azonosítja”.³⁰ Ebben az értelemben az interkulturális kommunikáció maga is egy sajátos percepciós formaként értelmezhető, amivel a modernitás előtti fordítók nem rendelkezhetek. Kézenfekvőnek tűnik tehát a következtetés, hogy értelmetlen kísérlet kultúraközi kommunikációként konceptualizálni a kora modern fordítási gyakorlatot, annál is inkább, mivel a különböző szerzők és fordítók egy európai *respublica litteraria* tagjainak tekintették magukat, anyanyelveik különbözőségét nem érzékelték meghatározó kulturális különbségként, a nyelvi, kulturális és országhatárok pedig távolról sem estek egybe.

Mielőtt azonban végképp elutasítanánk ezt a megközelítést, emlékeztetnünk kell rá, hogy létezik a kultúraközi kommunikációnak egy történeti elgondolása is, amely nem áll távol a 17. századi magyar fordítók szemléletmódjától. „Történeti gondolkodás a kultúraközi diskurzusban” című tanulmányában Jörn Rüsen³¹ arról beszél, hogy a *historia magistra vitae* formulával leírt történelemtudat a múltat az emberi tudás és tapasztalat olyan tárházaként fogja fel, amelyből a viselkedés általános szabályai vezethetők le. A közös tudásnak ez a tárháza – amelyet fordítóink a magyarra fordítás által gondoltak hozzáférhetővé tenni – magába foglalja az emberi múlt teljességét, „semleges a múltat a saját- és más-lét aszimmetrikus dichotómiájához szabottan értékelő hozzárendelés perspektivizáló eljárásához képest”.³² Rüsen érvelése számunkra azért fontos, mert a tanulmány szerint éppen ez az a perspektíva, amely lehetővé teszi a tulajdonképpeni kultúraközi kommunikációt. Ez az elképzelés igen közel áll ahhoz, ahogyan a 17.

²⁹ “Starting about 1978, »culture« comes to be conceived almost entirely in terms of »nation-state« and by 1980, »culture« is predominantly configured as a variable in positivist research projects.” (Moon 1996: 73.)

³⁰ Niedermüller 2001: 109.

³¹ Rüsen 2000.

³² Rüsen 2000: 207.

századi magyar fordítók elképzelték nemcsak a régmúltban született, a klasszikus örökséghez tartozó szövegek, hanem kortársaik szövegeinek fordítását is. Noha a nyelvi különbségek áthidalásának nehézségeit folyamatosan megtapasztalták, meg voltak győződve róla, hogy a nyelvi különbségek nem maguknak a dolgoknak a különbségei, és hogy a fordításokból olvasóik saját viselkedésükre vonatkozó irányelveket nyerhetnek (az ebből adódó társadalmi-politikai következményekre később visszatérünk):

„Az históriáknak azért Urunk ő felsége sok különb különb féle hasznait megtapasztalván, azon Quintus Curtiusnak régi római nyelven irattatott chronikáját magyar nyelvre méltán fordíttatta s nyomtattatta ki ez böcsületes magyar nemzetnek javára; mert ebből mind életének viselésére hasznos példákat vehet, s mind hadakozó mesterségeket, melyekkel hazáját oltalmazza, tanulhat. Ezen fő autoroknak az lengyel nemzet is hasznos voltát észébe vévén, nem régen az maga nyelvére megfordíttatta, és kinyomtattatta.”³³

Ha azonban azt állítjuk, hogy a fordításokra vonatkozó reflexiók az eszmék olyan cserélhetőségét feltételezték, amelyet nem befolyásoltak nemzeti vagy nyelvi szempontok, ha a kultúraközi kommunikáció egy olyan felfogását képviseljük, amelyben más terekben, időkben és kultúrákban született művekből azonnali tudás és magatartásbeli szabályok nyerhetők, magyarázatot kell adnunk az egymással versengő nemzetek toposzának sűrű előfordulására.

A fordítói előszavak, ajánlások visszatérő eleme, hogy, amint azt a fenti Háportoni-idézetben vagy Rimaynál is láttuk, a fordító nemzetének javát kívánja szolgálni egy már számos más nyelven megjelent mű magyar fordításával, hogy „hazánknak, s annak lakosinak hírét, nevét [...] terjesztené,”³⁴ különösen ha azt „mind az németek, gallusok, belgák és az nemes deákok is [...] saját nyelvekre fordították,”³⁵ és emiatt a tudományok művelésében és hírnév dolgában „minket [...] felyülhaladnak”, „vélek fel nem tehetünk”.³⁶ Ez az érvelés természetesen nem csak a magyar fordítók sajátja, jellemző volt például a korabeli angol fordítókra és fordításokra is.³⁷ Ebben a tekintetben nincs különbség régi vagy új művek fordítása között: azért kell őket lefordítani, mert más nemzetek is ezt tették hírnevüknek és műveltségüknek öregbítésére. Úgy tűnik, elsősorban a fordítás gyakorlata az, ami más nemzetektől átvételre érdemes. A fordítók tehát a nemzet javát szolgálják, ezért érdemesek a nemzet és az előjárók megbecsülésére. A kötelező hivatkozás ezen a ponton Mátyás király, aki a nemzet felemelkedését a tudományok,

³³ Háportoni 1619: Ajánlás Bethlen Gábornak.

³⁴ Bökényi 1652: ajánlás „A nemes Ugotsa vármegyének, [...] Bökénynek nemes lakosinak s Nagy Szőlös városának minden istenes tagjainak.”

³⁵ Szepsi Korotz 1612: ajánlás „Drugeth Homonnai Istvánnak... boldog emlékezetű gróf Drugeth Homonnai Bálint... egyetlenegy örökös fiának”.

³⁶ Apáczai 1655.

³⁷ “...they apply to the translation the language of international rivalry that we think of as appropriate to armaments.” (Ebel 1969: 597.)

a kultúra (és implicita a fordítók) támogatása által megvalósító uralkodóként tűnik fel sűrűn a fordítások előszavaiban. Szepsi Korotz Györgynél például így:

„A tudós széptudományoknak tanítóit messzünnen való országokból is ezen Magyarországba hívatván, sok jótéteményivel ékesgette, hogy ezek által a nemes magyar nemzet is, azon széptudományokban épületet vévén, amely az győzedelmes hadakozásokkal méltán nemesített címerekben tündökölné, ezen széptudományokban is ne lenne minden egyéb nemzetségek között legutolsóbb.”³⁸

A nemzetek közötti versengésben az a nemzet bizonyul előbbre valónak, amely a fordítókat megbecsüli: ennek az állításnak a fordítók számára olyan társadalmi és politikai tétje, következményei vannak, amelyek, amint a továbbiakban látni fogjuk, nem nemzet- vagy kultúraközi keretben értelmezhetők, hanem a fordítóknak a magyar társadalomban elfoglalt helyével függnek össze.

A FORDÍTÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI JELENTŐSÉGE

A nemesi nemzet hagyományos központi erénye a katonai vitézség. A fordításokat támogató patrónusok viszont azért méltók a fordítók dicséretére és a nemzet hálijára, mert katonai erényeiket tudós erényekre cserélik, amelyek sokkal inkább öregbítik hírnevüket:

„Nagyságod neve emlékezetinek terjedtebb kezd sokkal is ágadzani dicsősége, hogyan ágazhatnék táboros, nagy hadi ellenségén való diadalmas, szép győzdelméből, vagy valami derekas tartománynak, váraknak, városoknak vívatással való megvételetéből is. Tudjuk, [...] sokan sokféle vitézlő dolgokat mint forgattak, igazgattak. [...] De ritkán hallatik csak immár is sok érdemekkel keresett hírek, nevek is azoknak...”³⁹

Annál is inkább így van ez, mivel a hírnév osztogatói maguk a fordítók: „Én érdemesnek ítélem Kegyelmednek ebbéli cselekedetét is arra, hogy Kegyelmed jó hírért, nevét e fordításomnak Kegyelmed neve alatt való kibocsátással örök emlékezetben hagyjam a magyar nemzetnél.”⁴⁰ A külső vitézség belső, lelki vitézségre való cserélésével⁴¹ a nemzet hírért, nevét öregbíteni kívánó fordítók a nemesi központi erényt, a katonai erényeket írják fölül saját értékrendjükkel. Ebben a kontextusban nyeri el értelmét a többi nemzettel való versengés topozsa is: a velük való összehasonlítás jelentősége nemcsak az általuk birtokolt tudás átvétele, hanem azoknak a tulajdonságoknak a felmutatása is, amelyekkel a for-

³⁸ Szepsi Korotz 1612: ajánlás „Drugeth Homonnai Istvánnak... boldog emlékezetű gróf Drugeth Homonnai Bálint... egyetlenegy örökös fiának”.

³⁹ Rimay [1629] 1979: 511.

⁴⁰ Laskai 1641: Ajánlás „Nemzetes nemes Madarasz György uramnak”.

⁴¹ Kéri Sámuel szóhasználat, idézi Bartók 1998: 308.

dítók szerint saját célközönségüknek rendelkeznie kellene, hogy ezáltal a nemzet és ők maguk is elnyerhessék az őket megillető hírnevet és megbecsültséget. Az itt zajló játszma tétje ennyiben nem elsősorban kultúráközi, hanem kultúrán belüli: a nemzeti kultúrának és erényeknek az újradefiniálásáról szól.

Nyelv és nemzet 16–17. századi összekapcsolása, „a nemzettudat határozott megfogalmazásai”⁴² a magyar nyelvű szövegek írásának, fordításának argumentumaiban, „a magyar anyanyelvű nemzetről kialakult tudat”,⁴³ a nemzet alsó társadalmi határainak kitágítása oly módon, hogy az magába foglalja a *vulgust*, a „jámbor népet”⁴⁴ is, a sokat emlegetett reformációkori anyanyelvűség-program megvalósulása – mindez a fordítók teljesítménye is. E fordítók ráadásul gyakran maguk is a „jámbor népből” származtak, ezért számukra saját szellemi teljesítményük felértékelésének komoly egzisztenciális tétje is volt.

A fordítói előszavak, ajánlások beszédhelyzetét bonyolította, hogy a célközönség két részből állt: a tágabb értelemben vett olvasóközönségből, a kegyes olvasókból, akikhez általában az előszavak szólnak, és az ajánlások címzettjeiből, a patrónusokból, akiknek mecenatúrája lehetővé tette a művek fordítását és kinyomtatását. Tovább bonyolította a beszédhelyzetet és a szövegek tétjét, hogy a patrónusoknak is megvoltak a maguk, többnyire reprezentációs és propagandisztikus céljai e művek támogatásával, amelyet a szolgálatukban álló és nekik sokféleképpen kiszolgáltató fordítóknak figyelembe kellett venniük, sőt ki kellett szolgálniuk.⁴⁵

A kor egyik markáns példája a Bethlen Gábor által gyakorolt mecenatúra. Fejedelemmé választásának körülményei és külföldi hadjáratai miatt is legitimációs krízisben szenvedő Bethlen sikeresen gyűjtötte maga köré korának protestáns értelmiségét, sőt támogatta a katolikus Biblia-fordítás megjelenését is. Bethlen udvari értelmisége a fejedelemnek ajánlott művek ajánlásaival teremtette meg a Bethlen körüli, Gusztáv Adolféhoz hasonló protestáns mitizációt.⁴⁶ A Bethlennek ajánlott művek, amelyek ajánlásaiban a fejedelem az uralkodói erények megtestesítőjeként, a nemzet, a haza és a vallás védelmezőjeként jelenik meg, jelentős részben fordítások, ezek sora Quintus Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzától Kálvin *Institúciój*áig különböző történeti és teológiai műveket foglal magába.

A fejedelmi reprezentációs igények kiszolgálásának és az értelmiségnek a nemzeti nemzet központi erényei újradefiniálására való törekvésének összeegyeztetését a korabeli nyilvánosság szerkezetének sajátosságai tették lehetővé.⁴⁷ A szövegeket, mint azt láttuk, követésre méltó példák és szabályok gyűjteményeként

⁴² Bartók 1998: 302.

⁴³ Péter 1995: 221. Természetesen nem ez az egyetlen nemzetfogalom, ami a korban Magyarországon létezett, pusztán ez az, amelyet a fordítók használtak, illetve érvényesíteni akartak.

⁴⁴ Sylvester 1541: Ajánlás „Sacrae regiae maiestatis Ferdinandi [...] filii Maximiliano et Ferdinando”.

⁴⁵ Arról, hogy a korabeli literátusok egy másik – noha a fordítókéval sok átfedést mutató – rétege, a prédikátorok hogyan oldották meg a tanítás és reprezentáció számukra is kettős feladatát lásd Kecskeméti 1992.

⁴⁶ Heltai 1994: 160.

⁴⁷ A humanista nyilvánosság hasonló működéséről lásd: Bene 1999.

prezentálták. A fordítások egyik leggyakrabban hangoztatott haszna is az volt, hogy ezek segíthetik olvasóikat életük megjobbításában. Másképpen fogalmazva, a fordítások gyakran tartalmazták azt a kimondott vagy kimondatlan elvárást, hogy célközönségüknek az ott olvashatókhoz kell saját életüket (és a „kösség” életét is) szabniuk. Ezt e fordított szövegek jellege is megkönnyítette, mivel ezek jelentős részben moralizáló jellegű vallási, történeti és politikai művek voltak.

A patrónusoknak címzett ajánlások emellett azt is hangoztatták, hogy az ajánlás címzettje azzal érdemelte ki a megtiszteltetést, hogy a fordító ítélete szerint az illető megtestesíti a könyvben foglalt erényeket. Ez az a retorikai stratégia, amelynek segítségével Bethlen például mint új Nagy Sándor, vagy az uralkodói erények megtestesítője jelenhetett meg. Curtius Nagy Sándor-életrajzában említett fordítása⁴⁸ is egy hosszú ajánlással indul, amelyben a fordító az ajánlás címzettje, Bethlen Gábor fejedelem életútját részletezi. Az ajánlás párhuzamot von Bethlen és Nagy Sándor között, egyértelműen sugallva, hogy a fordítandó mű kiválasztásánál a megrendelő reprezentációs igényei, az őt körülvevő mitizáció építése volt az elsődleges szempont. A fordító által a fejedelem életútjából kiemelt elemek éle azonban kettős. A felvázolt *vita* szerint a fejedelem azért felel meg, „még ez üdeig,” a mű által felmutatott mércének, mert tiszteletben tartja az ország törvényeit és szokásait, valamint iskolák alapításával, könyvek nyomtatásával, a peregrináció előmozdításával támogatja az értelmiséget:

„De azt sem illik az felséged dicséretes dolgai közül kihagynom, hogy felséged az tisztességes deáki tudományokat, melyek az jó dolgoknak kútfejeinek mondatnak, országában, amint látjuk, nagy kedvvel és szeretettel gyámolítja. [...] De ezt is felségednek azon tisztességes deáki tudományokhoz való szeretetéből hiszem származottnak lenni, hogy felséged az becsületes magyar nemzetnek minden reménysége felett való javára ebben is teljességgel fejedelmi indulattól viseltetvén, az régi bölcs és nevezetes Quintus Curtiusnak históriáját, melyben ez csodálatos szerencsájú és győzedelmes Nagy Sándornak viseltetett dolgai római nyelven igazán hagyattanak emlékezetre, magyar nyelvre én általam alázatos szolgája által fordítottá. Felséged bizonyára hogy ezt a vitéz győzedelmes királyt, kinek hírneve mind ez egész világon tündöklök, ez magyar nemzet között ennél is inkább híresíti, nagy királyi dicsőségének fényességével felséged is részesíttetik, és annak nagy híre-neve mellett felségedé is terjed.”⁴⁹

Az ajánlás ugyanakkor arra is lehetőséget ad a fordítónak, Háportoni Forró Pálnak, hogy kifejtse az uralkodótól elvárt erényeket:

„...felette szükséges, hogy az fejedelmek magokat az nekik csak bizonyos ideig engedtetett hivatalban úgy viseljék, hogy életüket az alattuk valóknak jó példájukra

⁴⁸ Háportoni 1619.

⁴⁹ Háportoni 1619: Ajánlás Bethlen Gábornak.

formálják, atyai szeretettel és gondviseléssel, igazsággal, mértékletességgel, kegyelmességgel és mindennemű jóságos cselekedettel.”⁵⁰

Az ajánlások tehát kétfajta reprezentációs célt szolgáltak, kétfajta célközönségüknek megfelelően. Azáltal, hogy a patrónusok mint a szövegben felmutatott erények megtestesítői jelentek meg, a szövegek segítségével tulajdonképpen „a nép »előtt« reprezentálják uralmukat,” úgy, ahogyan azt a habermasi reprezentatív nyilvánosság fogalma feltételezi.⁵¹ Ugyanakkor azonban, ahogyan a reprezentáció kifejezésnek a korban létezett egy másik értelme is, amely a sérelmek megfogalmazására vonatkozott, ezek a szövegek lehetőséget teremtettek a fordítói elvárások megfogalmazására is a patrónusokkal *szemben*. Jól illusztrálja ezt a már idézett Rimay levélrészlet, amelyben a Guevara-fordítást kommentáló költő azt fejtegeti, hogy noha a magyar fordítás a nemzet dicsőségét szolgálja, de még jobban szolgálhatná, ha a tisztségviselők is megfelelénének az ott felállított mércének.

A fordító saját elvárásainak és a patrónusok reprezentációs igényeinek összeegyeztetésére az egyik lehetőség egy olyan beszédhelyzet megteremtése, ahol a beszélő és befogadói pozíciók felcserélhetővé válnak. Ezt a stratégiát alkalmazza például S. Pataki István Teleki Mihályhoz címzett ajánlásában.⁵² Az ajánlás egy antik anekdotával indít, miszerint Krózus megneheztel a világi boldogság és szerencse mulandó voltát hangoztató Szólonra, aki szerint ráadásul a méltóságoknak nem szabad hízlelni: vagy semmit sem kell szólni, vagy csak az igazat. A legyőzött és máglyára küldött Krózus azonban belátja Szólon igazságát, mi több, a nálánál bölcsebbnek bizonyuló legyőzője, akinek Krózus elmeséli a történetet, megkegyelmez a királynak. Az anekdotát S. Pataki előbb a fejedelmi tanácsos Telekinek a fejedelemhez való viszonyára, majd saját maga patrónusához való viszonyára alkalmazza. Ugyanúgy, ahogy a fejedelmi tanácsosnak nemcsak a fejedelmet, hanem a „közönséges jót és amellet mindeneket” kell szolgálnia, ugyanúgy a fordított szöveg és a fordító is nemcsak a patrónust, hanem a közjót is szolgálja:

„Engemet talán meg ítélnék, és Szólonnak feljebb megírt mondását fordítják reám: hogy a nagy urak előtt vagy semmit nem kell mondani, vagy mind igazakat, nem úgy kedveseket: de úgy szerette Isten kegyelmedet, hogy én ezekben mind igazakat, s mind kedveseket mondhatnék.”⁵³

Az ajánlásban így annak címzettje is és szerzője is tanácsadó szerepbe kerül, és a tanácsadó szerepnek előbb a patrónusra, majd önmagára való vonatkoztatásával sikerül S. Patakinak megoldani azt a problémát, hogy „mind igazakat, s mind kedveseket” mondjon.

⁵⁰ Háportoni 1619: Ajánlás Bethlen Gábornak.

⁵¹ Habermas 1999: 58.

⁵² S. Pataki 1681.

⁵³ S. Pataki 1681: „Ajánlás Széki Teleki Mihálynak”.

Egy másik, a fordítók rendelkezésére álló eszköz az eredeti szövegek kulcsfogalmainak retorikai átírása, az eredeti hangsúlyainak megváltoztatása. Szepsi Korotz György *Basilikon Doron*-fordításában például a törvényalkotásról szóló részekben nem azt hangsúlyozza, mint I. Jakab, hogy a törvényhozás és ítékezés az uralkozó jogköre, hanem azt, hogy a fejedelemnek a törvény szerint kell élnie, azt be kell tartatnia és tartania, még magánügyeiben is. Szepsi Korotz ezáltal az uralkodó jogköréről az uralkodó kötelességeire irányítja a figyelmet. A prédikátor-fordító előszavában emellett arról is beszél, hogy a magiszteriumnak osztozni kell a hatalom gyakorlásában. A példa itt Dávid király, aki Salamon mellé rendelte Náthán prófétát:

„Aki az isteni tiszteletre szolgáló tanítással együtt, kétség nélkül mindenféle bölcs tudományra, és a községnek igazgatására tartozó tanóságokra is vezérlötte őket. Mivelhogy nemcsak tanítók voltak az ótestamentumban az próféták, de még az békességre és hadakra tartozó tanácsoknak igazgatói is.”⁵⁴

* * *

A 16–17. századi magyar fordítások hozzájárultak egy olyan nemzeti kultúra fogalmának megteremtéséhez, amelynek nyelve magyar – erre szoktunk általában anyanyelvűség-programként hivatkozni. Ez a folyamat együtt járt egy új nemzetfogalom megjelenésével, amelyben az anyanyelv meghatározó fontosságúvá vált. A magyar nyelv használata mellett érvelő szerzők ugyanakkor úgy próbálták saját társadalmi-kulturális szerepüket hangsúlyozni, hogy megkísérelték újradefiniálni a nemesi nemzet fogalmának hagyományos központi értékét – a katonai vitézséget, s a lelki vitézséget – és a tudományok művelését szegezték vele szembe. Noha fordításaikra vonatkozó reflexióikban éltek az egymással versengő nemzetek gyakran katonai metaforájával, számukra a nemzetek versengése alapvetően a műveltség mezején zajlott. Mindez mégsem valamiféle kultúraközi versengést jelölt számukra. Az idegen nemzetekre vonatkozó hivatkozások, akárcsak maguk a szövegek, a hallgatóságtól elvárt cselekvési normák felmutatását szolgálták.

Célközönségük kettősségének megfelelően a fordítások tétje és célzata is kettős volt. Egyrészt kiszolgálták a patrónusok reprezentációs igényeit, másrészt azonban a beszédhelyzet manipulálásával sikerült megfogalmazniuk saját elvárásaikat is velük szemben. Fordítóink elvárásai két irányba tekintettek: egyrészt az általánosan igaznak, követendőnek tartott, a közjót szolgáló elvek betartására és betartatására vonatkoztak, másrészt (noha az előbbitől nem függetlenül) saját szimbolikus státusuk emelését, fordítói tevékenységük elismertetését célozták. A nemzet fogalmának az a meghatározása, amely a műveltséget teszi központi erénnyé, ebben a kontextusban azt a célt is szolgálta, hogy a fordítók fordítói teljesítményükkel bekerülhessenek az így definiált nemzetbe.

⁵⁴ Szepsi Korotz 1612.

FORRÁSOK

- Apáczai Csere János 1655: *Magyar encyclopaedia*. Utrecht
- Bökényi Filep János 1652: *Mennyei lámpás*. Utrecht
- Derecskei Ambrus 1603: *Az Szent Pál apostol levele*. Debrecen
- Draskovich János 1610: *Fejedelmeknek órájának második könyve*. Grác
- Háportoni Forró Pál 1619: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedónok királyának viseltetett dolgairól irattatot históriája*. Debrecen
- Laskai János 1641: *A polgári társaságnak tudományáról*. Bártfa
- Prágai András 1628: *Fejedelmeknek serkentő órája*. Bártfa
- Rimay János 1629: Levél I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. In: Tarnóc Márton (szerk.) *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 510–523.
- S. Pataki István 1681: *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége*. Kolozsvár
- Sylvester János 1541: *Újtestamentum magyar nyelven*, Sárvár
- Szepsi Csombor Márton 1620: *Europica varietas*. Kassa
- Szepsi Korotz György 1612: *Basilikon Doron*. Oppenheim

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartók István 1993: „Szükséges azért a jó fordítás és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordítási irodalom kritikátörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4. 451–469.
- Bartók István 1998: *Sokkal magyarabbul is szólhatnánk és írhatnánk. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest
- Bene Sándor 1999: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen
- Condren, Conal 1985: *The Status and Appraisal of Classic Texts*. Princeton, New Jersey
- Ebel, Julia G. 1969: Translation and Cultural Nationalism in the Reign of Elizabeth. *Journal of the History of Ideas* Vol. 30. no. 4. 593–602.
- Habermas, Jürgen 1999: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. [Ford. Endreffy Zoltán] Budapest
- Hargittay Emil 2001: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Budapest
- Hannerz, Ulf 2004: Gondolatok a globális világról. [Ford. Niedermüller Péter.] In: N. Kovács Tímea (szerk.) *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs, 73–93.
- Heltai János 1994: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest
- Howland, Douglas 2003: The Predicament of Ideas in Culture: Translation and Historiography. *History and Theory* 42. 45–60.
- Kecskeméti Gábor 1992: „Domini sumus.” Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4. 381–398.
- Kecskeméti Gábor 1995: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6. 561–576.
- Klanczay Tibor (szerk.) 1964: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Budapest

- Lepényes, Wolf 2004: A kultúrák fordíthatósága. [Ford. N. Kovács Tímea] In: N. Kovács Tímea (szerk.) *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs, 25–46.
- Lukácsy Sándor 1990: Pázmány fordítói elvei és gyakorlata. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1–19.
- Moon, Dreama G. 1996: Concepts of “culture”: Implications for Intercultural Communication Research. *Communication Quarterly* Winter Vol. 44. Iss. 1. 70–80.
- Niedermüller Péter 2001: A kultúrák közti kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest
- Pach Zsigmond Pál et al. (szerk.) 1985: *Magyarország története*. 3/2 (1526–1686.) Budapest
- Péter Katalin 1995: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején. In: Uő: *Papok és nemesek*. Budapest, 211–232.
- Rüsen, Jörn 2000: Történeti gondolkodás a kultúrák közti diskurzusban. [Ford. V. Horváth Károly] In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 203–214.
- Schlett István 1996: *A magyar politikai gondolkodás története*. 1. kötet. Budapest
- Skinner, Quentin 1978: *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 1. Cambridge
- Tarnóc Márton (szerk.) 1979: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Budapest
- Zemon Davis, Natalie 1997: “Cultural Mixture and Historical Mediation.” *Budapest Review of Books* 6–9.
- Zombori István 1988: Külföldi művek magyarországi fogadtatása. In: Uő (szerk.) *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 159–167.